

Verslag van de Conferentie

Nieuwe, mondiale uitdagingen vragen om frisse inzichten. Vooral waar het gaat om de effecten van economische globalisering op kwetsbare individuen, bevolkingsgroepen, plant- en diersoorten en ecosystemen. Hebben kerken een boodschap aan de ingrijpende veranderingen in de wereld?

Op 17 maart bogen honderzestig theologen, economen, kerkelijk werkers en andere geïnteresseerden zich over deze vraag tijdens een conferentie, die werd georganiseerd door de Stichting Oikos in samenwerking met de Faculteit Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit. De dagvoorzitter, prof. dr. Toine van den Hoogen, leidde de aanwezigen door een programma met plenaire lezingen, casusverhalen, panels en discussies met de zaal, afgewisseld door biologische koffie- en lunchpauzes.

Openingslezing: Sturen op een waardenconomie

Prof. dr. Arjo Klamer (Erasmus Universiteit Rotterdam en Academia Vitae)

In een interactieve openingslezing daagde Arjo Klamer het publiek uit om een brug te slaan tussen de economische wetenschap, ethiek en kerkelijk handelen. Als uitgangspunt nam Klamer de moderne perceptie van een contrast tussen de logica van de markt – “Hoeveel verdien je? Wat zijn je schulden? Wat kun je bieden?” – en de logica van de *oikos*: relationele, sociale en communicatieve waarden. De logica van de *oikos* associeert Klamer ook met de zeven hoofddeugden van het middeleeuwse christendom (moed, maat, gerechtigheid, voorzichtigheid, geloof, hoop en liefde).

Volgens Klamer oriënteerde de economische wetenschap zich oorspronkelijk op de logica van de markt *vanuit* de logica van de *oikos*: economie was een *waardenwetenschap*. In zijn betoog pleitte Klamer ervoor om de economie terug te laten keren naar haar oorsprong, met als centrale vragen: “Waar komen we vandaan?” en “Waar willen we naartoe?” Economen kunnen hiervoor inspiratie opdoen bij klassieke denkers, zoals Aristoteles, Thomas van Aquino en Adam Smith. In zijn boek *In hemelsnaam* (2005) zet Klamer zelf stappen in deze richting.

De stellingen en inzichten van Arjo Klamer oogstten veel reacties vanuit het publiek. Ter aanvulling op het contrast tussen de logica van de markt en de logica van de *oikos* noemden deelnemers ook “de logica van ecologie” en “de logica van het religieuze.”

Casusverhalen

Drie casusverhalen vormden een concreet startpunt voor de academische reflecties en paneldiscussies. Deelnemers hadden vóór de conferentie toegang tot de verhalen, via de website van het programma 'Werken aan een geloofwaardige economie' (DISK, Oikos en Kerk in Actie). Tijdens de conferentie belichtten sprekers en panelleden de problematiek van elke casus vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines en praktische invalshoeken.

THEMA 1: VOEDSELVOORZIENING EN MILIEU

Casus: Pizza of kikkers

Samenvatting: De dreiging van een mondiaal voedseltekort zal nóg intensiever gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest tot gevolg hebben, terwijl de milieurisico's hiervan juist steeds duidelijker worden. Een toxicoloog, werkzaam in de chemische industrie, probeert vanuit zijn geloof op een wijze koers aan te sturen. Juist in zijn kerkgemeenschap mist hij echter begrip voor wat hij ziet als een urgent dilemma.

Reflectie vanuit de theologie

Prof. dr. Maaïke de Haardt (Universiteit van Tilburg en Radboud Universiteit)

ving.

Maaïke de Haardt reflecteerde op het thema 'Voedselvoorziening en milieu' vanuit een *theologie van het alledaagse*. In het dagelijkse leven worden we geconfronteerd met onze eigen fysieke, psychische en sociale kwetsbaarheid en met de kwetsbaarheid van anderen. Inzicht in die kwetsbaarheid maakt ons bewust van de onderlinge afhankelijkheid van mensen, nabij en in mondiaal perspectief. Reflectie op onze kwetsbaarheid verhoogt ook ons bewustzijn van de relationaliteit tussen mensen en hun omge-

Vanuit het theologisch perspectief van het alledaagse is kwetsbaarheid geen zonde, verzekerde De Haardt. Kwetsbaarheid behoort tot de menselijke conditie en is gegeven in de goddelijke schepping. Wanneer we spreken van zonde, dan heeft dit betrekking op het isoleren van mensen van elkaar en van hun omgeving. De ander wordt tot object gemaakt en wordt onderdeel van het eigen levensproject.

Volgens De Haardt moeten we de schepping vooral zien als de uitdrukking van goddelijke relationaliteit. Verwijzend naar het werk van de Duitse theologe Dorothee

Sölle, beschreef De Haardt het goddelijke scheppen als een proces van voortdurende vernieuwing en verandering, waarin ook mensen actief betrokken zijn als scheppers en herscheppers.

De wetenschap kan, aldus De Haardt, door zijn vereenvoudigende theorieën en schema's, de complexiteit van dit scheppingsproces niet volledig in kaart brengen. Daardoor zijn ook problemen als armoede en milieuschade niet in sluitende schema's te vatten. De wetenschap kan dus ook niet de honger uit de wereld wegnemen. In het casusverhaal gelooft de toxicoloog daarentegen in de maakbaarheid van de samenleving. Volgens De Haardt begaat hij een fout door te weinig relationeel te denken.

Wie relationeel denkt, krijgt ook oog voor de machtsstructuren die relaties opbreken, waar zowel mens als milieu onder lijden. Honger en milieuproblemen zijn niet zomaar gegevens die ons confronteren, maar de resultaten van onrechtvaardige economische en politieke *structuren*, die door elites in stand worden gehouden met bijpassende *ideologieën*. Daarom gelden voor De Haardt ook onder de huidige mondiale omstandigheden nog steeds de woorden van Gandhi: "Er is genoeg voor ieders nood, maar niet genoeg voor hebzucht."

Interdisciplinaire reflectie

Prof. dr. Jan Boersema (Vrije Universiteit)

Jan Boersema benaderde het voedselvraagstuk van de casus vanuit een cultureel en levensbeschouwelijk perspectief. Hij richtte zich met name op het *voortgangdenken*, dat geworteld is in de lineaire tijdsopvatting van onze westerse cultuur.

Hoeveel ruimte laat voortgangdenken voor een groene wereld? Menselijke beschavingen leggen beslag op de niet-menselijke natuur. Dit is deels verdedigbaar: voor landbouw en behuizing zijn nu eenmaal natuurlijke bronnen en ruimte nodig. Terugdringen van de natuur en natuurkrachten werd in het Westen echter ook lang beschouwd als de essentie van menselijke beschaving, een plicht die bij het menszijn hoort. Vanuit dit motief zijn veel moerassen drooggelegd en is de Rijn – een kronkelende slang door Duits grondgebied! – gekanaliseerd. In deze vorm van voortgangdenken gaat voortgang dus per definitie gepaard met natuurverlies.

Tegelijkertijd weten we tegenwoordig, dat bij materiële voortgang het welzijn van mensen niet blijft stijgen. Boersema typeerde de relatie tussen inkomensgroei en welzijnsniveau als volgt: "Wanneer mensen meer dan 15.000 dollar per jaar verdienen, stijgt hun welzijn niet meer mee. Mensen worden dan steeds rijker, maar niet gelukkiger." Daardoor is het voor de welzijnservaring van mensen niet nodig om ongelimiteerde voortgang na te streven. Wel blijft het zinvol om armoede te be-

strijden. Duurzaam economisch beleid kan op deze gegevens aansturen, met als motto: “Alles met mate.”

Kerken kunnen hun eigen steentje bijdragen door zich vanuit hun traditie te bezinnen op de relatie tussen mens en natuur. Met name de *spijswetten* uit de Bijbel zijn hiervoor belangrijk. Spijswetten geven namelijk regels om je als mens te verhouden tot dieren en tot het milieu op een manier die past bij het scheppingsideaal. Zo kunnen kerken werken aan de culturele grondslag van een duurzame economie, juist door zich te richten op hun core business: het interpreteren van de Bijbel.

Vertaling naar de kerkelijke praktijk

Dr. David Ketel (Universiteit Wageningen, em.)

David Ketel plaatste de maatschappelijke verantwoordelijkheid van kerken in historisch perspectief. Maatschappelijke betrokkenheid is al van oudsher een speerpunt van de kerk. Deze betrokkenheid is geworteld in de Bijbel. In het Nieuwe Testament staat omzien naar de zwakken centraal. Diaconale zorg ontstaat dan ook vroeg in christelijke gemeentes. De ontwikkeling van maatschappelijke betrokkenheid vanuit de kerk als instituut is (op enkele uitzonderingen na) echter steeds sterk *naar binnen gericht* geweest.

Volgens Ketel moeten plaatselijke kerken ook een naar buiten gerichte betrokkenheid strategisch ontwikkelen en inzetten. Op basis van de ervaringen van zijn eigen gemeente (PKN, Bennekom), gaf hij hiervoor een aantal praktische adviezen:

- Begin *voorzichtig*, met letterlijk een *fysieke* inzet van gemeenteleden;
- Sluit aan bij *plaatselijke* mogelijkheden en behoeftes;
- Zorg voor *inkadering* in bestaande kerkelijke activiteiten;
- Opt voor *structurele* activiteiten die een *beklijvend* effect hebben (ook op de gemeenteleden zelf), in plaats van ad hoc acties.

Op deze manier heeft de PKN gemeente in Bennekom een energieproject ontwikkeld, waardoor kerken hun kooldioxidevoetafdruk kunnen verlagen. Ook wordt de biologische oogst uit de groentetuinen van gemeenteleden wekelijks verkocht op het kerkplein, waarbij de kerk voor eenieder open staat (Kerk op Woensdag).

Met dergelijke concrete, lokale acties kunnen plaatselijke kerken direct een steentje bijdragen aan het aanpakken van problemen buiten de eigen kring, zelfs mondiale problemen zoals beschreven in de casus. Tegelijkertijd werken zulke acties stimulerend voor kritische reflectie vanuit het geloof op complexe globaliseringsprocessen. Zo groeit bij gemeenteleden in Bennekom begrip voor de natuurlijke rechten van alle organismen voor optimale groei en voortplanting. Deze rechten, die ook van toepassing zijn op de voedsel- en milieuproblematiek van de casus, liggen verankerd in het begrip duurzaamheid.

Discussie met de zaal

Ter afsluiting van het thema 'Voedselvoorziening en milieu' vond een levendige uitwisseling plaats tussen de zaal en de sprekers. Deelnemers scherpten de discussie aan met een paar lastige dilemma's:

- *Een deelnemer:* Het blijkt dat biobrandstoffen helemaal niet zo goed zijn. Er wordt nu land voor brandstof gebruikt, dat eigenlijk nodig is voor voedselproductie voor mensen in ontwikkelingslanden. Wat moet men daarmee aan?
 - *De Haardt:* Dit is een dilemma. Moet je focussen op de voedselvoorziening, of op milieumaatregelen? Kerken hebben niet de macht om foute praktijken stop te zetten. Ze kunnen wel zaken aan de orde stellen.
- *Een deelnemer:* Moet je nu wel of niet boontjes uit Ethiopië kopen? Uit milieuoogpunt bekeken niet [vanwege de voetafdruk van het transport naar Nederland – red.], maar uit ontwikkelingsoogpunt bekeken waarschijnlijk wel.
 - *Boersema:* Dit dilemma vereist een brede blik. Vanuit milieutechnisch oogpunt gezien is het invliegen van boontjes uit Afrika niet aan te bevelen. Ook is het niet nodig dat men ze het hele jaar door kan eten, dat is pure luxe. Maar als je de hele keten bekijkt, is de export van boontjes momenteel toch een goede stimulans voor de ontwikkeling van Ethiopië. Later kan er altijd naar een schonere oplossing gezocht worden voor de milieubezwaren. Het is goed om idealistisch te zijn, maar men kan niet alle wereldproblemen op de nek nemen.
 - *De Haardt:* we moeten hier matigheid betrachten. De belasting van het milieu is ontstaan door overvloedige consumptie in westerse landen.
 - *Ketel:* het welzijn van mensen is het belangrijkste.
- *Een deelnemer:* De demografische factor is in de discussie tot nu toe verwaarloosd. Door de sterke bevolkingsgroei is er steeds meer landbouwgrond nodig. Hiervoor wordt steeds meer oerwoud gekapt.
 - *Boersema:* Voor duurzaam leven moet de bevolkingsgroei gestabiliseerd worden. Dat gaat zeker deze eeuw gebeuren. De groeisnelheid loopt nu al terug. Met name verbetering van de positie van de vrouw in ontwikkelingslanden is hiervoor van belang. Hoe beter haar positie wordt, hoe meer het kinderaantal terugloopt en de armoede afneemt. Fnuikend voor de voedselvoorziening is overigens ook de *trek naar de steden* in ontwikkelingslanden. Landbouwgronden raken daardoor verwaarloosd. Duurzame landbouw dient gestimuleerd te worden in deze gebieden.

Casus: Engeltjes in het luchtruim

Samenvatting: Klimaatverandering heeft onevenredig ernstige gevolgen voor armen in het Zuiden, terwijl in het Noorden de productie en consumptie van CO₂-intensieve luxeartikelen onverminderd doorzet. Een vrouwelijke ondernemer, ontwerpster van een eigen lijn merkartikelen voor de Nederlandse leefstijlmarkt, voelt zich persoonlijk aangesproken door de situatie. Zal ze voldoende sociaal en spiritueel kapitaal vinden om stappen te ondernemen?

Reflectie vanuit de theologie

Dr. Louke van Wensveen (Stichting Oikos en Academia Vitae)

Louke van Wensveen typeerde kooldioxide als *een gift*. Het is nodig voor fotosynthese, een essentiële schakel in de meeste ecosystemen. Momenteel produceert de mens – met name noorderlingen – echter te veel kooldioxide. We geven “*te veel van het goede*.” De aarde kan die overdaad niet verwerken en dit leidt tot klimaatverandering.

Om in de context van klimaatverandering een visie en levenshouding te vormen, kunnen we ons laten inspireren door woorden en beelden uit het christelijke erfgoed. Als ethica ging Van Wensveen in deze zoektocht te rade bij vier bronnen: Bijbel, traditie, rede en ervaring.

De christelijke traditie gaat uit van een heilsgeschiedenis. In dit ‘verhaal’ bevinden mensen zich anno 2008 in het ‘hoofdstuk’ van de Kerk: een tijd van langzaam, maar hoopvol *herstel* van een ontwrichte schepping. Hierin mag de mens zich gesteund weten door de goddelijke nabijheid in de vorm van de Heilige Geest. De tekenen van onze tijd duiden echter allerminst op een periode van herstel. In tegendeel, het lijkt erop dat we in een andere verhaallijn zijn beland met een alternatieve afloop, waarin het kwade overwint en de aarde als chaos achterblijft (het ‘hoofdstuk’ van de Complete Vernietiging?). In deze onheilsgeschiedenis wacht juist de kleinen der aarde – de armen in het Zuiden en ook veel niet-menselijke diersoorten – een langdurig en zwaar leed.

Zo te redeneren lijkt logisch, observeerde Van Wensveen, maar voor christenen is het eigenlijk juist ónlogisch. Christelijke hoop op heil is namelijk niet gebaseerd op historische trends, maar op wat de exegeet J. P. Versteeg heeft geduid als “het heden van de toekomst.” Het gaat hierbij om een houding van vertrouwen, die gevoed wordt door een levend geloof in de werking en werkelijkheid van de Geest (vgl.

Rom. 8). Vanuit dit vertrouwen beluisterd, klinkt ook het verhaal van onze tijd als een hoofdstuk in een heilsgeschiedenis.

In de context van klimaatverandering biedt het leven in 'het hoofdstuk' van de Kerk onverwacht perspectief als we stil staan bij de metaforen van de Heilige Geest, die de christelijke traditie ons heeft meegegeven. De Geest is een *gift*, die zich manifesteert als *wind*, als *vuur* en als een *duif*. Juist in een tijd van klimaatverandering valt het Van Wensveen op hoe deze beelden bij elkaar passen, richting geven en ons kunnen sterken.

Van Wensveen besloot haar bijdrage met een vertolking van 'het hoofdstuk' van de Kerk in de context van klimaatverandering. Dit verhaal staat integraal op www.geloofwaardige-economie.nl.

Interdisciplinaire reflectie

Prof. dr. Johan Graafland (Universiteit van Tilburg)

Johan Graafland verbond in zijn presentatie bijbelse normen van rechtvaardigheid met economisch onderzoek. Rechtvaardigheid is een groot goed in de Bijbel. In een sabbatsjaar, bijvoorbeeld, moesten slaven vrijgelaten worden en een deel van de oogst meekrijgen om een nieuw begin te maken ("het behoeftebeginsel"). Er zijn ook bijbelteksten die beloning aan inspanning koppelen ("kapitalistische rechtvaardigheid"), die eerlijke handel eisen en die het rentmeesterschap van de mens in de schepping benadrukken.

Deze bijbelse normen van gerechtigheid kunnen ook moderne christenen inspireren om zich in te zetten voor vermindering van armoede en ongelijkheid en voor een schoner milieu. Daarbij krijgen zij te maken met moderne economieën, met name met de globaliserende markt. In de *Accra verklaring* van de Wereld Alliantie van Reformatorische Kerken wordt deze vrije markteconomie als egoïstisch en slecht bestempeld, omdat hij tot meer armoede zou leiden. Veel economen, daarentegen, betogen dat vrije marktwerking juist goed is. In zijn reflectie onderzocht Graafland beide posities door middel van drie kritische vragen.

1. Leidt marktwerking tot minder armoede?

Een grote groep economen veronderstelt dat marktwerking zich tot armoede verhoudt volgens een curve met twee fasen. Wanneer landen zich ontwikkelen, neemt absolute armoede doorgaans toe (eerste fase). Wanneer echter een zeker niveau van ontwikkeling is bereikt, komt er meer aandacht voor gelijkheid en rechtvaardigheid en neemt absolute armoede juist af (tweede fase). Volgens deze curve zorgt marktwerking dus *op lange termijn* voor een daling van het aantal mensen dat in armoede leeft. Belangrijk is echter hoe *overheden* op deze marktwerking inspelen. In de praktijk bestaan er daardoor grote verschillen tussen ontwikkelende landen. Zo is het

aanwenden van belastinggeld voor educatie bijvoorbeeld een belangrijke katalysator voor de vermindering van armoede in een land.

2. Leidt vrije marktwerking tot minder ongelijkheid?

Empirische studies zijn hierover niet eenduidig. Op korte termijn neemt ongelijkheid in een ontwikkelingsland doorgaans toe. Op lange termijn kan dit nog steeds het geval zijn, ook wanneer absolute armoede afneemt. De armen gaan er dan wel op vooruit, maar veel minder snel dan de middenklasse. Zo wordt de sociale kloof toch groter. Overheden hebben hier *veel* invloed op, evenals vakbonden en civil society. Verder is toegang tot de kapitaalmarkt (zoals microkredieten) een belangrijke voorwaarde om tot minder ongelijkheid te komen. Ook hebben ontwikkelingslanden een minimum aan kapitaal en infrastructuur nodig om aan te kunnen sluiten op de internationale vrije markt, want anders nemen verschillen *tussen landen* alleen maar toe.

3. Leidt vrije marktwerking tot een schoner milieu?

In een eerste fase van ontwikkeling resulteert vrije marktwerking in meer welvaart én meer belasting van het milieu. Op lange termijn ontstaat in een welvarend land doorgaans aandacht voor milieuproblematiek. Dit kan echter *te lang* duren. Om grote schade aan het milieu te voorkomen, is ook op dit punt bijsturing vanuit de overheid en civil society nodig.

Deze beschouwingen brachten Graafland tot de conclusie, dat vrije marktwerking ook vanuit christelijk oogpunt nagestreefd kan worden, omdat het tot reductie van absolute armoede leidt. Een sturende rol van de overheid maakt hierbij wel een groot verschil. Voor het reduceren van sociale ongelijkheid en milieuschade kan naast de overheid ook civil society grote invloed uitoefenen. Dit wijst op het belang van zowel *institutionele ordening* als *individuele verantwoordelijkheid* voor gerechtigheid. Ook binnen de markt zelf kunnen christenen economisch rentmeesterschap uitoefenen door verantwoord te sparen, te beleggen en te ondernemen.

Vertaling naar de kerkelijke praktijk

Dr. Irene Dankelman (Radboud Universiteit)

Drs. Christiaan Hogenhuis (Stichting Oikos)

Er is een wereld te winnen of te verliezen, volgens Irene Dankelman. Zij opende haar presentatie met een citaat van een vrouw uit Bangladesh: “Leven is een geheel, een cirkel. Wat de cirkel doorbreekt, moet gestopt worden; wat de cirkel versterkt, moet gekoesterd worden.”

Klimaatverandering, een gevolg van westerse overconsumptie, doorbreekt met name voor veel zuidelijke vrouwen de cirkel. Zij worden overstelpt door ongekende overstromingen, of juist door droogte. Deze rampen komen bovenop andere schadelijke effecten van globalisering, zoals de roof van land voor economische zones gericht op productie voor mondiale markten. Op 8 maart jl. kwam een grote groep Aziatische plattelandsvrouwen uit eenentwintig landen bijeen in Tamil Nadu. In een verklaring

spraken zij zich uit tegen uitsluiting en geweld tegen vrouwen en pleitten zij voor een schoon en veilig milieu.

De meest kwetsbaren dragen de grootste lasten van klimaatverandering, observeerde Dankelman. Kerken kunnen, in de geest van Bob Goudzwaard en Harry de Lange, de straat op gaan om dit onrecht te bestrijden. Kerken kunnen ook een duurzaamheidsscan gebruiken en kerkleden inspireren om hun ecologische voetafdruk te verkleinen. Verder kunnen kerken solidair zijn met degenen die de grootste lasten dragen – niet om onze westerse schulden af te kopen, maar om steun te bieden aan de kwetsbaren.

Christiaan Hogenhuis bevestigde dat klimaatverandering te maken heeft met internationale rechtvaardigheid. In het Zuiden dragen mensen de lasten van wat in het Noorden gebeurt. *Beleidskeuzes* van overheden zijn belangrijk om dit onrecht tegen te gaan, maar verandering is ook een *individuele* zaak. Individuen kunnen keuzes maken om anders te gaan consumeren.

Wat is hierin de rol van kerken? Op internationaal oecumenisch niveau, in de Wereldraad van Kerken, zoekt een werkgroep voor klimaatbeleid naar oplossingen. Op nationaal niveau organiseert Kerk in Actie/ICCO inmiddels het programma Fair Climate, met onder andere een energiescan voor lokaal gebruik. Individuele kerkleden kunnen door hun dagelijkse keuzes als consumenten en producenten “werken aan een duurzame economie.”

Kerken kunnen ook aandacht schenken aan de onzekerheid die klimaatverandering en de noodzaak voor economische verandering bij mensen oproepen. In persoonlijke gesprekken en dialogen in plaatselijke gemeentes kunnen vragen verwerkt worden. In liturgische vieringen kunnen successen en teleurstellingen gedeeld worden. Dit zijn bronnen van vertrouwen, die we elkaar kunnen schenken. Zo ontstaat een *praktische spiritualiteit*.

Klimaatveranderingen is een omvangrijk thema. Volgens Hogenhuis moet er meer materiaal ontwikkeld worden, zodat kerken beter met het thema aan de slag kunnen. Ook in theologische opleidingen zou klimaatverandering meer aandacht kunnen krijgen.

Discussie met de zaal

Dagvoorzitter Toine van den Hoogen nodigde de zaal uit om in te spelen op drie aandachtspunten uit de presentaties: Fair Climate, onzekerheid rondom duurzaamheid en het verdiepen van een praktische spiritualiteit. Twee deelnemers reageerden op de vraag van Van den Hoogen naar praktijkvoorbeelden uit de eigen omgeving:

- *Een deelnemer:* In België (Vlaanderen) heeft het Netwerk Rechtvaardigheid & Vrede samen met Ecolife twee modellen ontwikkeld voor het meten van de CO₂-

uitstoot en ecologische voetafdruk. Het doel van een ecologische voetafdruk is een instrument aan te bieden, waarmee de kerkgemeenschap gericht en meetbaar kan handelen in haar streven een duurzame kerk in een duurzamere wereld te realiseren. Er is een website gestart, waarop de CO₂-uitstoot van een kerkgebouw kan worden gemeten. Daarbij gaat het ook om de *activiteiten* die in het gebouw plaatshebben. Het kerkkoor dat op vrijdagavond oefent, hoeft daarvoor bijvoorbeeld niet het hele gebouw te verwarmen, maar kan in een klein zaaltje de kachel aandoen. Een voetafdruk voor gezinnen wordt nog aan de site toegevoegd (zie: www.rechtvaardigheidsvrede.be).

- *Een deelnemer:* In de Protestantse Kerkgemeenschap van Dieren (Gld.) ondernemen kerkleden in de veertigdagentijd individuele acties met betrekking tot klimaatverandering. Ze laten de auto staan, of vervangen gloeilampen met spaarlampen. Daarnaast is er een inzameling voor de aanschaf van zuiniger houtovens in Pakistan. Rond het thema klimaatverandering is ook een informatieve avond belegd (zie: www.pkdieren.nl).
- *Een deelnemer:* De Partij voor de Dieren is bezig met een lespakket voor kinderen op de basisschool. Daarin wordt stilgestaan bij wat ze eten, hoe het geproduceerd wordt, waar het vandaan komt en wat de gevolgen voor het milieu zijn.

Casus: De Groene Woestijn

Samenvatting: Door de groeiende vraag naar suikerriet voor de productie van ethanol als brandstof en grondstof voor plastic, komen kleine veehouders in Brazilië voor de vraag te staan, of ze hun traditionele band met prairieland en koeien moeten inruilen voor een leven in dienst van de geïndustrialiseerde suikerrietteelt. Een jonge boer probeert zijn opties te overzien, ook vanuit zijn geloof. Kan zijn priester hem bijstaan? En hoe kunnen kerken inspelen op de onderliggende globaliseringprocessen?

Reflectie vanuit de theologie

Prof. dr. Lieve Troch (Radboud Universiteit en Methodistische Universiteit van São Paulo)

Hoe zinvol is de arbeid van een individu? Lieve Troch verwees voor een antwoord naar de sociaal-economische context van deze arbeid. In de casus 'De groene woestijn' worden de keuzemogelijkheden van de jonge boer Luiz sterk bepaald en beperkt door de groei van de mondiale markt voor biograndstoffen én door de Braziliaanse traditie van grootgrondbezit. Deze context wordt gekenmerkt door structurele onrechtvaardigheid, die we helder in het vizier moeten houden als we inzicht willen krijgen in de arbeidssituatie van iemand als Luiz.

De casus illustreert hoe globalisering in Brazilië het grootgrondbezit en zijn nadelige sociale effecten versterkt. Grootgrondbezitters verbouwen steeds meer gewassen voor de internationale markt. Veel maïs, bijvoorbeeld, wordt op grote schaal verbouwd voor de productie van ethanol. In deze productieketen valt goed winst te verdienen, door de groeiende buitenlandse vraag naar groene energie. Hierdoor blijft er minder maïs over voor de lokale voedselmarkt, waardoor de prijs stijgt. In Brazilië lijdt momenteel een derde van de bevolking aan ondervoeding, mede door stijgende voedselprijzen.

Het oprukkende grootgrondbezit in Brazilië heeft ook tot gevolg dat er steeds minder grond is om op te wonen. Terwijl slechts een derde van het land bewoond is, hebben veel Brazilianen geen eigen grond meer. Dit heeft grootscheepse migratie en urbanisatie tot gevolg. Zevenenzeventig procent van de mensen woont momenteel al in de steden. Vooral vrouwen zijn slachtoffer van dit proces. Zij nemen nu het voortouw in het organiseren van protestmarsen. De grootste sociale beweging in

Brazilië bestaat uit landloze mensen, die hun onrechtmatige situatie niet langer accepteren. Ook veel kerken ondersteunen dit 'pastoraat van het land'.

Boeren als Luiz, die voor de grote bedrijven van de monocultuur gaan werken, gaan van een relatief zeker bestaan als kleine ondernemer naar een onzekere toekomst als werknemer. Het telen van suikerriet voor ethanol is geen duurzaam proces: noch voor de natuur, noch voor de arbeiders op het land.

Wanneer we de casus vanuit deze context bekijken, zien we dat de opties van Luiz op allerlei punten onder structurele druk staan. Luiz overweegt om samenwerking met zijn vrouw en buurman te verruilen voor loondienst in een grote corporatie. Hierdoor komen met name de *relationele* aspecten van zijn werk en leven in gevaar. Troch laat zien hoe belangrijk dit is aan de hand van een *trinitaire theologie van de arbeid*.

Een trinitaire theologie van de arbeid valt binnen een bredere scheppingstheologie. In scheppingstheologieën staan de begrippen 'roeping' en 'rentmeesterschap' vaak centraal. Een trinitaire theologie van de arbeid gaat echter uit van een trinitaire ge-laagdheid van de schepping, en daarmee van de menselijke arbeid:

- 1) Co-creatie: in het begin was niet het woord van een autoritaire schepper, maar *de relatie*, waarin de mens co-creator is met God. Duurzaamheid is een gegeven binnen deze context, want in het proces van co-creatie kan geen sprake zijn van relatievernietiging door schade aan mens en natuur;
- 2) Christologie: co-creatie vereist een voortdurende transformatie van de creatie, waardoor het goddelijke handelen steeds opnieuw zichtbaar wordt. Dit scheppingsproces vervreemdt de maker niet van zijn of haar product (dus geen vrouwen in sari's die jeans moeten naaien);
- 3) Levengevendende energie: adem, hart en glimlach zijn belangrijk in menselijke arbeid.

Een trinitaire theologie van de arbeid helpt *het goddelijke* en *het goddeloze* te benoemen in concrete arbeidssituaties. Een dergelijke theologie, gekoppeld aan kritische analyse van de regionale effecten van globalisering, werpt ook licht op de casus 'De groene woestijn':

- 1) In het casusverhaal dreigt relatievernietiging door de inbreuk van autoritaire economische verhoudingen (grootgrondbezit, versterkt door mondiale machtsstructuren). Zowel de relatie tussen Luiz en zijn vrouw en de relatie tussen hen beiden en hun omgeving staan op het spel.
- 2) Luiz dreigt ook over te stappen op een vervreemdend productieproces. Suikerriet wordt geproduceerd voor een verre markt en Luiz gaat als opzichter deel uitmaken van een hiërarchische productieketen.
- 3) Levengevendende energie dreigt afgeknepen te worden in de casus. Dit zien we aan het lot van de neef van Luiz, die symptomen van depressie vertoont.

Interdisciplinaire reflectie

Prof. dr. Ad de Bruijne (Universiteit van Amsterdam)

Zonder te werken kan een individu fysiek niet leven. Ad de Bruijne benadrukte dat dit aspect van de zin van arbeid in het Zuiden doorgaans duidelijker is dan in het Noorden. Hoe en waar kan ik werken om te overleven? Veel mensen in het Zuiden stellen zichzelf dagelijks deze vraag. Andere zingevingsvragen komen veel later.

Hoe schokkend deze armoede is, zien we aan de campagne om de Millenniumdoelen te halen. In 1990 leefde 20 procent van de wereldbevolking in armoede; in 2015 zou dit 10 procent moeten zijn (Millenniumdoel #1). In veel landen wordt dit doel niet gehaald. Mensen in deze landen hebben vaak wél de gemeenschappelijke goederen en waarden die Arjo Klamer zo van belang acht. *Dit doet hun extreme armoede echter niet teniet.*

Brazilië, waar het verhaal van de casus zich afspeelt, is een land vol tegenstellingen. Van alle landen in Latijns Amerika kent het de grootste inkomensongelijkheid. Het land is een nieuwe agrarische supermacht (vlees, sojabonen, suikerrietten), wat echter ook grote ontbossing tot gevolg heeft.

Binnen deze Braziliaanse context ziet De Bruijne het dilemma van de casus als heel realistisch: veeboer blijven of aansluiten bij een grote onderneming? Toch geeft de casus niet alle relevante details van de harde werkelijkheid weer. Luiz is dan wel eigenaar van zijn boerenbedrijfje, maar heeft hij ook schulden? Die zouden zijn keuze zeker beïnvloeden. Als hij pachtboer was geweest, zoals vaak het geval is, was de situatie weer heel anders geweest.

In de discussie rondom arbeid en zingeving moet ook de situatie van de landwerkers meegenomen worden. Hoe zijn hun arbeidsomstandigheden? Werken zij met de hand of mechanisch? [De verbouw van suikerriet staat berucht om het grote risico op ongevallen onder arbeiders die handmatig het riet moeten kappen – red.]

Brazilië ligt in ons perspectief en wij in hun perspectief. Dit is niet alleen het gevolg van globalisering, volgens de Bruijne, maar heeft vooral ook te maken met naastenliefde. Wie je naaste is, is niet plaatsgebonden, maar universeel. Iedereen op de wereld is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. We kunnen daarom uitgaan van een fundamentele eenheid tussen mensen, waarbij ook het wat en hoe van de arbeid van een ander ons aangaat.

Vertaling naar de kerkelijke praktijk

Dr. Trinus Hoekstra (DISK en Kerk in Actie)

De mens is bij de productie en consumptie van goederen en diensten blootgesteld aan een spanningsveld van drie soorten waarden: financieel-economisch, sociaal en ecologisch. Trinus Hoekstra interpreteerde de casus 'De groene woestijn' in termen van dit krachtenveld: de boer Luiz staat voor de keus hoe hij zich met betrekking tot financieel-economische, sociale en ecologische waarden kan en wil positioneren.

Door te kiezen voor werk binnen de Sugarsweet Company, zou Luiz kans maken op verbetering van zijn financieel-economische positie, wat ook ten goede zou komen aan de welvaart en het welzijn van zijn gezin. Daartegenover staat, dat hij sociale en ecologische waarden dreigt te verliezen: het 'vrije' beheer van zijn land en dieren en zijn traditionele leef- en werkwijze. Luiz zou bovendien een opzichter worden aan de leiband van een grote, op de wereldmarkt gerichte onderneming. Hij wordt op dit laatste punt geconfronteerd met het verlies aan welzijn bij zijn neef Antonio, die al eerder een vergelijkbare keuze maakte.

De casus illustreert *het provinciaalse karakter van globalisering*. De mondiale dynamiek is ineengekrompen tot het industrieel-productieve oogmerk en waarschijnlijk de financieel-economische waardefixatie van de Sugarsweet Company, een op de wereldmarkt gerichte, grote onderneming. Voor dit bedrijf is Luiz een radertje in de toegang tot grondstof voor hun financieel-economisch aangestuurd productieproces. Deze waardefixatie is provinciaals te noemen, omdat zij slechts betrekking heeft op één provincie in het krachtenveld van waarden dat een compleet en duurzaam menselijk leven mogelijk maakt.

Een passend antwoord van kerken op een casus als deze behelst in de eerste plaats het onderkennen van de situatie van Luiz en de context waarin hij leeft en werkt. Dit vraagt om ontvankelijkheid voor de complexiteit van het maatschappelijke krachtenveld. Kerken verhouden zich tot dit krachtenveld vanuit het evangelische verlangen naar Gerechtigheid, Vrede en Heelheid van de schepping. Dit impliceert een *hermeneutisch pastoraat*. Kerken kunnen samen met de gelovigen verkennen welke keuzes in hun concrete omstandigheden, geïnspireerd door het evangelische verlangen, mogelijk zijn.

Discussie met de zaal

- *Een deelnemer*: Wat kan in deze discussie de bijdrage van vrouwen zijn?
 - *Troch*: in deze casus moeten we kijken naar de Braziliaanse verzetsbeweging tegen landonteigening. De meeste protesten worden geleid door vrouwen. Wanneer door landonteigening de voedselprijzen stij-

gen, worden vrouwen namelijk als eersten geconfronteerd met economische neergang. In Mexico is de maïs vier keer zo duur geworden, doordat een groot deel van de oogst nu gebruikt wordt voor bio-energiewinning. In Brazilië is het overheidsbeleid dubbel. Enerzijds belooft de regering aan iedereen één maaltijd per dag. Anderzijds wordt dat doel niet gehaald en staat de overheid toe dat grote bedrijven landbouwgrond blijven opkopen.

- *Een deelnemer:* Wat is de rol van het gedachtegoed van Karl Marx in deze discussie? Marx legde de oorzaak van vervreemding in het arbeidsproces met name bij *kapitaal* dat niet door de werkers zelf wordt beheerd.
 - *De Bruijne:* kapitaal is een belangrijke factor, maar overheidsbeleid en geestelijke stromingen zijn ook belangrijk.
 - *Hoekstra:* er is sprake van een financieel-economische waardefixatie in de casus. Maatschappelijk verantwoord ondernemen doorbreekt dit. Kerken kunnen een rol spelen door MVO te stimuleren.
- *Een deelnemer:* De discussie richt zich tot nu toe op de spanning tussen globaliserende processen, grote bedrijven en lokale boeren. Maar hoe ga je om met mondiale spanningen tussen lokale boeren?
 - *Hoekstra:* Dit is inderdaad een complex probleem. Geven we voorkeur aan lokale, kleine boeren in Nederland boven grote boeren in Latijns-Amerika? Als kerken kun je geen gemakkelijke oplossingen bieden.
- *Een deelnemer:* In veel presentaties staat het rentmeesterschap centraal. We moeten echter niet de rentmeesters aanspreken, maar hun bazen.
 - *Troch:* Het principe van rentmeesterschap heb ik juist ondergraven. Ik spreek liever van co-creatie en gebruik het begrip rentmeesterschap niet meer als theologische categorie.
- *Een deelnemer:* Arbeid, zwoegen en zingeving: hoe combineer je deze begrippen?
 - *Hoekstra:* in het boek Prediker wordt arbeid geassocieerd met zwoegen. Arbeid is een hoog goed, maar het zwoegen ervan is lucht en leegte. Daarom raadt Prediker ook aan: Zwoeg niet alleen, maar geniet ook van de resultaten van je arbeid. Laat je ziel het goede zien.
- Wat kunnen plaatselijke kerken in Nederland doen met betrekking tot de problematiek van de casus 'De groene woestijn'?
 - *Hoekstra:* Binnen het project 'Werken aan een geloofwaardige economie' ontwikkelt DISK momenteel een duurzaamheidsplan voor kerken. Energie speelt daarin een belangrijke rol. [Door energie te besparen, verlagen kerken de druk op mondiale energiemarkten, inclusief markten voor biobrandstoffen – red.]

Afsluiting

Ds. Ineke Bakker, directeur van Stichting Oikos, rondde de conferentie af met een bedankwoord aan de dagvoorzitter, sprekers, panelleden, stafleden en deelnemers.

De conferentie kan als succesvol beschouwd worden. Na afloop van de conferentie hebben achtendertig deelnemers aan de conferentie het evaluatieformulier ingevuld. Een grote meerderheid gaf als algemeen oordeel: tevreden tot zeer tevreden. De academische reflecties en bijdragen van panelleden werden als goed beschouwd. Ook over de locatie en de algemene organisatie was een grote meerderheid tevreden tot zeer tevreden. Hoewel sommige deelnemers meer gelegenheid voor plenaire discussies op prijs hadden gesteld, gaven de meesten aan geïnspireerd te zijn door de verworven inzichten en het samenzijn met gelijkgezinden.

Günther Sturms (Stichting Oikos) interviewde één van de conferentiegangers. Dit interview is te vinden op www.geloofwaardige-economie.nl

Deelnemers droegen ook na afloop, in evaluatieformulieren en ingezonden reacties, nog steentjes bij aan de discussie over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van kerken in een globaliserende wereld. Hieronder vindt u een aantal inzichten, adviezen en reflecties van verschillende deelnemers. Wie alsnog wil reageren om de discussie voort te zetten, kan een inzicht, advies of korte reflectie sturen naar dr. L. M. van Wensveen: l.vanwensveen@stichtingoikos.nl.

Inzichten van deelnemers:

- Globalisering biedt welvaart en welzijn, mits aan banden gelegd door overheid, vakbonden en kerken.
- Theologische *inbedding* (breder denken dan alleen theologisch) is belangrijk.
- Het gaat vooral om de sociale waarden die je in principe rijker maken: vrienden, familie, netwerk.
- Door samenhangen te begrijpen, vind je meer oplossingen.
- Het onderwerp leeft. Dat te ervaren geeft me nieuwe moed

Adviezen van deelnemers:

- Neem als kerk niet te veel hooi op de vork.
- De problematiek is complex; een evenwichtige visie is noodzaak.

- Temidden van moderne, mondiale problemen blijft het van belang om te leven in compassie.
- Een theologische, morele oproep aan ons, noorderlingen, om met minder genoegen te nemen: de economie van het genoeg.
- We moeten weer de morele deugden waarderen en in acht nemen en vooral bediscussiëren.
- Alleen een onzelfzuchtig leven, waarin God ons doel en geluk is en we al(!) onze naasten als onszelf liefhebben, kan het milieu redden.

Reflecties van deelnemers:

In Nederland is de vrije markteconomie sterk aanwezig. In het beleid van de regering Balkenende wil men alle werkelozen aan het werk. Zou men in contact en overleg met werkelozen *samen* een beleid en uitvoering schrijven, dan zou men komen tot een krachtig en goed beleid met een brede basis. Maar economen en managers ontwerpen het beleid. En in de sociale dienst moeten consultants, als laatste schakel tussen regering en werkeloze, het beleid omzetten in uitvoering. Daar hapert het af en toe! Wat zou Oikos heel concreet en praktisch hieraan kunnen doen, eventueel met kerken en andere organisaties?

J. Heslinga
Neo Celtic Study Center

De sfeer in menig artikel is dat regulering van markten (bijvoorbeeld door importbeperkingen of importheffingen en productiebeheersing) een belangrijke oorzaak is van problemen in ontwikkelingslanden, onder meer het voedseltekort.

Opvallend is dan wel, dat de bestaande heffingen zich in het bijzonder voordoen bij verwerkte producten om de Europese industrie te beschermen en niet ten aanzien van voedselproducten. Ook is de uitvoer van voedsel uit ontwikkelingslanden naar Europa minimaal, al was het alleen al omdat zich veelal er een groot tekort daaraan voordoet in ontwikkelingslanden zoals bekend.

Van groot belang ten aanzien van handel in voedsel is het volgende: Waarom is melk wat anders dan textiel, schepen of speelgoed? Ook al is melk superduur, mensen blijven het kopen. Als melk schandalig goedkoop is, koopt men er nauwelijks meer van dan toen het veel kostte. Wanneer de prijzen langdurig laag zijn, daalt door de immobiliteit van de productiefactoren de productie niet of nauwelijks. Het marktmechanisme werkt dus bij melk niet, in ieder geval niet op korte termijn.

Als er hongersnood is, duurt het maanden zo geen jaren voordat er weer voedselzekerheid is. Al meer dan 100 jaar hebben rijke landen dan ook een beleid om voedselzekerheid te garanderen met behulp van marktordening. Daardoor kan iemand die er nu op zondagmiddag achter komt dat er thuis geen melk meer is, er zeker van zijn dat er inderdaad zuivel beschikbaar is bij Albert Heijn.

Op de langere termijn is dit kennelijk echter minder zeker. Op 13 februari 2008 hielden ca 4000 Europese melkveehouders (waaronder honderden Nederlandse boeren) daarom een demonstratieve vergadering in Brussel om marktregeling te behouden na 2015. Zie bijvoorbeeld:

<http://www.nmv.nu/sx/article.php?story=20080219170151470>

Zeker belangrijk voor de Nederlandse veehouders, die met hun kostprijs van inmiddels ca 50 eurocent (zie Agrarisch Dagblad 23 febr. 2008) bij de te verwachten wereldmarktprijs van 25 eurocent (kostprijs USA, Australië, Nieuw Zeeland) voor een onmogelijke opgave staan. Kan een melkveehouder maar het beste naar Australië of Nieuw Zeeland verhuizen en een leeg Nederlands platteland achterlaten? Dan komt de beschikbaarheid van melk voor de eenvoudige Nederlandse consument alsnog in gevaar.

Helaas was tot op heden over de genoemde bijeenkomst [in Brussel- red.] niets in de dagbladen, en zelfs niet in het Agrarisch Dagblad, te lezen. De blinde vlek voor de bijzondere eigenschappen van de markt van basisvoedsel gaat kennelijk samen met leemten in de nieuwsvoorziening op dit terrein.

*J. Schouls
oud-medewerker Wageningen Universiteit*